

**Een archeologisch inventariserend
veldonderzoek (IVO) door middel van een
proefput op het kerkhof van de Sinte
Margriet te Boksum, gemeente
Menaldumadeel (Fr.)**

M.J.M. de Wit

ARC-Rapporten 2006-42

Groningen
19 juni 2006
ISSN 1574-6887

Colofon

Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van een proefput op het kerkhof van de Sinte Margriet te Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)

ARC-Rapporten 2006-42
ARC-Projectcode 2006/101

Opdrachtgever
Provincie Fryslân
Bevoegd gezag
Provincie Fryslân, mw. dr. F.A. Veenman
Beheer en plaats van documentatie
Archaeological Research & Consultancy

ARCHIS nummer onderzoek
17127

Tekst
M.J.M. de Wit
Afbeeldingen
K. Iepema, B. Schomaker, M.J.M. de Wit
Tekstredactie
A. Ufkes
Eindredactie
J. Schoneveld

Status
definitieve versie

Autorisatie — C.G. Koopstra

Uitgegeven door
ARC bv
Postbus 41018
9701 CA Groningen

ISSN 1574-6887

Groningen, 19 juni 2006

Een recente lijst van de ARC-Rapporten is te vinden op www.arcbv.nl

Afbeelding 1 De ontdekking van de sarcofaag bij het delven van een nieuw graf. Foto: K. Iepema.

1 Inleiding

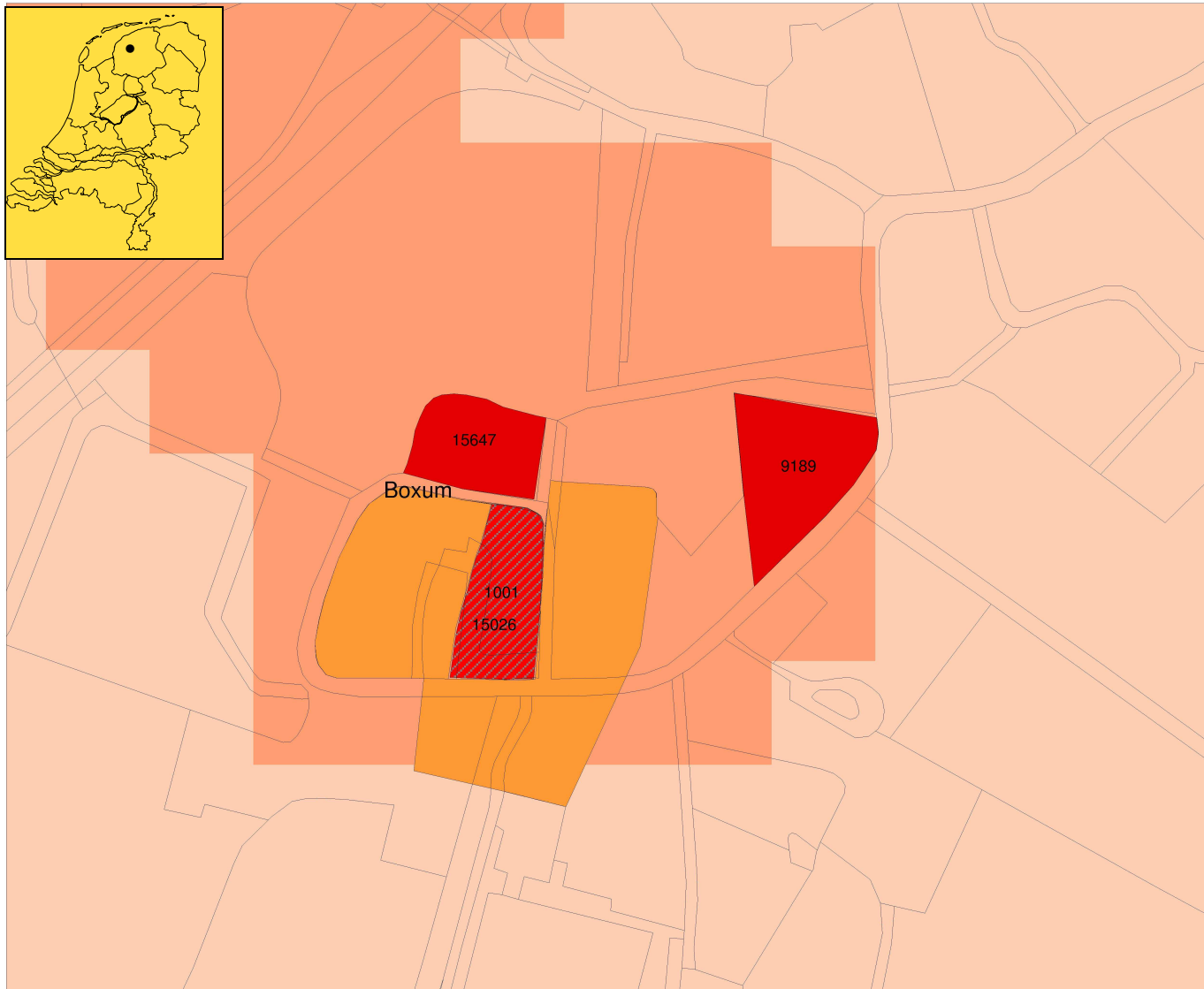
1.1 Aanleiding voor het onderzoek

In december 2005 werd bij het delven van een grafkuil op het kerkhof van de Sinte Margriet te Boksum een hoek van een zandstenen sarcofaag aangetroffen (afb. 1). Begin 2002 was eveneens een dergelijke sarcofaag op het kerkhof aangetroffen, bij de aanleg van nutsleidingen (De Wit 2003, pp. 15–16). Deze sarcofaag, daterend uit de 12e eeuw, is destijds gelicht en gerestaureerd en ligt nu in de kerk. Aangezien men dacht dat de nu aangetroffen sarcofaag van hetzelfde type was en eenzelfde datering had als de eerder gevonden sarcofaag, werd de grafkuil een stukje naar het noorden verplaatst zodat het mogelijk zou zijn de sarcofaag op een later tijdstip te onderzoeken.

Dit onderzoek vond plaats op 3 en 4 mei 2006 door Archaeological Research & Consultancy (ARC bv), in de personen van mw. drs. S.A. Mulder en mw. drs. M.J.M. de Wit. Opdrachtgever voor het onderzoek was de Provincie Fryslân. Dhr. K. Iepema, koster van de kerk, was zo vriendelijk om foto's ter beschikking te stellen van de ontdekking van de sarcofaag in 2005.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied betreft het kerkhof van de Sinte Margriet te Boksum, gelegen aan de Sint Margrietwei (afb. 2). Het maakt deel uit van de kerkterp van Boksum en is een terrein van hoge archeologische waarde (CMA-nr. 05H-048, Archis-monumentnr. 15647).

Legenda

- TOP10 ((o)TDN)
- MONUMENTEN**
- archeologische betekenis
- archeologische waarde
- hoge archeologische waarde
- zeer hoge archeologische waarde
- zeer hoge arch waarde, beschermd
- IKAW**
- zeer lage trefkans
- lage trefkans
- middelhoge trefkans
- hoge trefkans
- lage trefkans (water)
- middelhoge trefkans (water)
- hoge trefkans (water)
- water
- niet gekarteerd
- PLAATSNAMEN**

ROB
ArchisII

Afbeelding 2 Boksum en omgeving, het onderzoeksgebied is aangegeven onder nummer 15647. Bron: Archis II, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 10 mei 2006.

1.3 Objectgegevens

Provincie	Fryslân
Gemeente	Menaldumadeel
Plaats	Boksum
Toponiem	Kerkhof
Kaartblad	5H
Coördinaten	177.700/576.700
Periode	Middeleeuwen
Type object	Kerkterp
Type bodem	Klei

1.4 Doel van het onderzoek

Het onderzoek diende een antwoord te geven op de volgende onderzoeksvragen, zoals vermeld in het Programma van Eisen (PvE), opgesteld door drs. C.G. Koopstra van ARC bv en goedgekeurd door mw. dr. F.A. Veenman en dr. G.J. de Langen van de provincie Fryslân:

- 1 *Wat is de exacte datering van de sarcofaag?*
- 2 *Wat is de mate van conservering; is de sarcofaag intact?*
- 3 *Is het type van de sarcofaag te duiden?*
- 4 *Ligt de sarcofaag in situ en zo ja, is de grafkuil nog waarneembaar? Zo nee, ligt de sarcofaag op een oud, eventueel geplaveid, loopvlak?*
- 5 *Bevinden zich in de sarcofaag nog menselijke resten en zo ja, zijn deze contemporain aan de sarcofaag of duiden deze op hergebruik van de sarcofaag?*
- 6 *Wat is de relatie met de vorige aangetroffen sarcofaag? Heeft de sarcofaag een gelijke oriëntatie? Betreft het dezelfde steensoort? Vertoont de sarcofaag een gelijksoortige iconografie?*
- 7 *Zijn er aanwijzingen voor meer sarcofagen in de ondergrond?*

1.5 Werkwijze

Aan de hand van de foto's die in december 2005 zijn gemaakt, is de locatie van de sarcofaag bepaald. Deze is daarna volgens de kwadrantenmethode onderzocht. Van de sarcofaag zijn de zuidwestelijke en de noordoostelijke kwadranten vrijgelegd. Van beide kwadranten is een vlaktekening gemaakt (schaal 1:20). Het noordoostkwadrant is verdiept tot op de onderkant van de sarcofaag. Van dit kwadrant is tevens het zuidprofiel gedocumenteerd (schaal 1:10). Van beide kwadranten zijn overzichts- en detailfoto's gemaakt. Na afloop zijn beide kwadranten weer dichtgegooid.

2 Resultaten

2.1 Sarcofaag

De onderzochte sarcofaag is oost-west georiënteerd en ligt *in situ* (afb. 3, 4 en 5). De sarcofaag heeft, in tegenstelling tot de eerder op het kerkhof gevonden

sarcofaag, nog een deksel. Zowel de deksel als de sarcofaag zelf vertonen oude breuken. De deksel is deels van de rand van de sarcofaag naar binnen gegleden.

De sarcofaag is gemaakt van rode zandsteen, heeft een lengte van 230 cm, een breedte van 90 cm aan de westkant tot 70 cm aan de oostkant en een diepte van ca. 80 cm. De dikte van de kist is 10 cm en van de deksel ca. 13 cm. De sarcofaag is trogvormig en heeft een trapeziumvormige bovenzijde, breed aan het hoofdeinde en smaller aan het voeteneinde.

Aan de binnenzijde van de westelijke kopse kant zijn versieringen waargenomen, bestaande uit een kruis dat aan beide zijden is geflankeerd door kromstaven (*Dreistab*-motief; afb. 6). De wanden van sarcofaag zijn waaivormig bewerkt met een puntbeitel.

De sarcofaag staat op een oude begraving; aan de oostkant van de sarcofaag werd de onderste helft van een skelet *in situ* waargenomen (afb. 3). Dit skelet ligt oost-west, met het hoofd naar het westen.

Het profiel dat is gedocumenteerd in het noordoostkwadrant laat, van boven naar beneden, de volgende bodemopbouw zien (afb. 7):

- 0–12 cm beneden maaiveld: bouwvoor;
- 12–55 cm beneden maaiveld: puinbaan, afkomstig van de in 1842 ingestorte klokkentoren van de kerk;
- 55–94 cm beneden maaiveld: grijsbruine sterk zandige klei met botfragmenten;
- 94–106 cm beneden maaiveld: bruingrijze sterk zandige klei met botfragmenten.

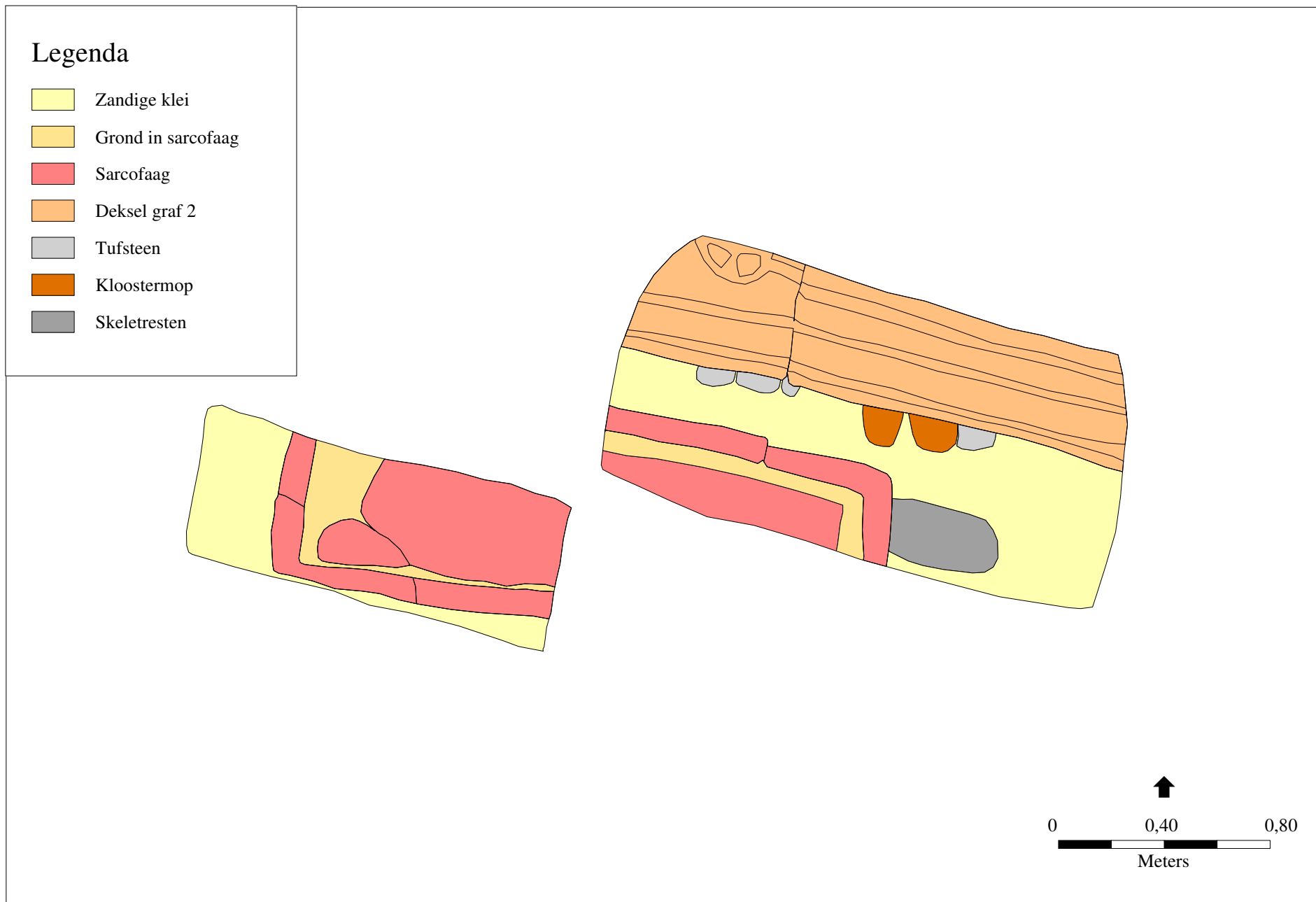
De bovenkant van de randen van de sarcofaag heeft een hoogte van 4,20 m +NAP, de deksel ligt een paar centimeter lager. In het profiel is te zien dat de onderste zandige kleilaag het toenmalige maaiveld moet zijn geweest. De sarcofaag zal in deze laag zijn ingegraven, waarbij het deksel boven het maaiveld uitkwam (zie ook paragraaf 3).

2.2 Steenkist

Bij het uitbreiden van het noordoostkwadrant werd op ongeveer 20 cm ten noorden van de sarcofaag een deel van een tweede graf aangetroffen (afb. 3). Dit graf ligt oost-west georiënteerd en bevindt zich *in situ*. Van de ‘bekisting’ van dit graf is de bovenste rij tufstenen en kloostermoppen vrijgelegd. Hierop lag een ca. 13 cm dikke, rode zandstenen deksel van een sarcofaag. Dergelijke graven worden steenkisten genoemd (Kuiken 2004, p. 9).

De afmetingen van de kloostermoppen en tufstenen konden niet worden bepaald, aangezien alleen de bovenkant van de bovenste rij was vrij gelegd. Bovendien bestonden de kloostermoppen en tufstenen (ten dele) uit brokstukken. Voor zover zichtbaar bedroegen de minimale afmetingen van de tufstenen tussen de 8 en de 18 cm en de die van de kloostermoppen 14 en 16 cm.

De deksel is in twee stukken gebroken en heeft een versiering, bestaande uit – voor zover zichtbaar – verticale lijnen met in het midden een dikkere verticale lijn, die aan de westkant uitloopt in een cirkel met daarin een kruis (afb. 8). De versiering op het deksel lijkt op de versiering van een sarcofaagdeksel uit Rodenkirchen (Haiduck 1985, afb. 59; afb. 9). De hoogte van de deksel bedraagt 4,17 m +NAP.

Afbeelding 3 Overzicht van de beide uitgegraven kwadranten. tekening: B. Schomaker.

Afbeelding 4 Het vrijgelegde zuidwestkwadrant van de sarcofaag. Foto: M.J.M. de Wit.

Afbeelding 5 Het vrijgelegde noordoostkwadrant van de sarcofaag. Foto: M.J.M. de Wit.

Afbeelding 6 Versiering aan de binnenkant van sarcofaag. Foto: M.J.M. de Wit.

3 Conclusies

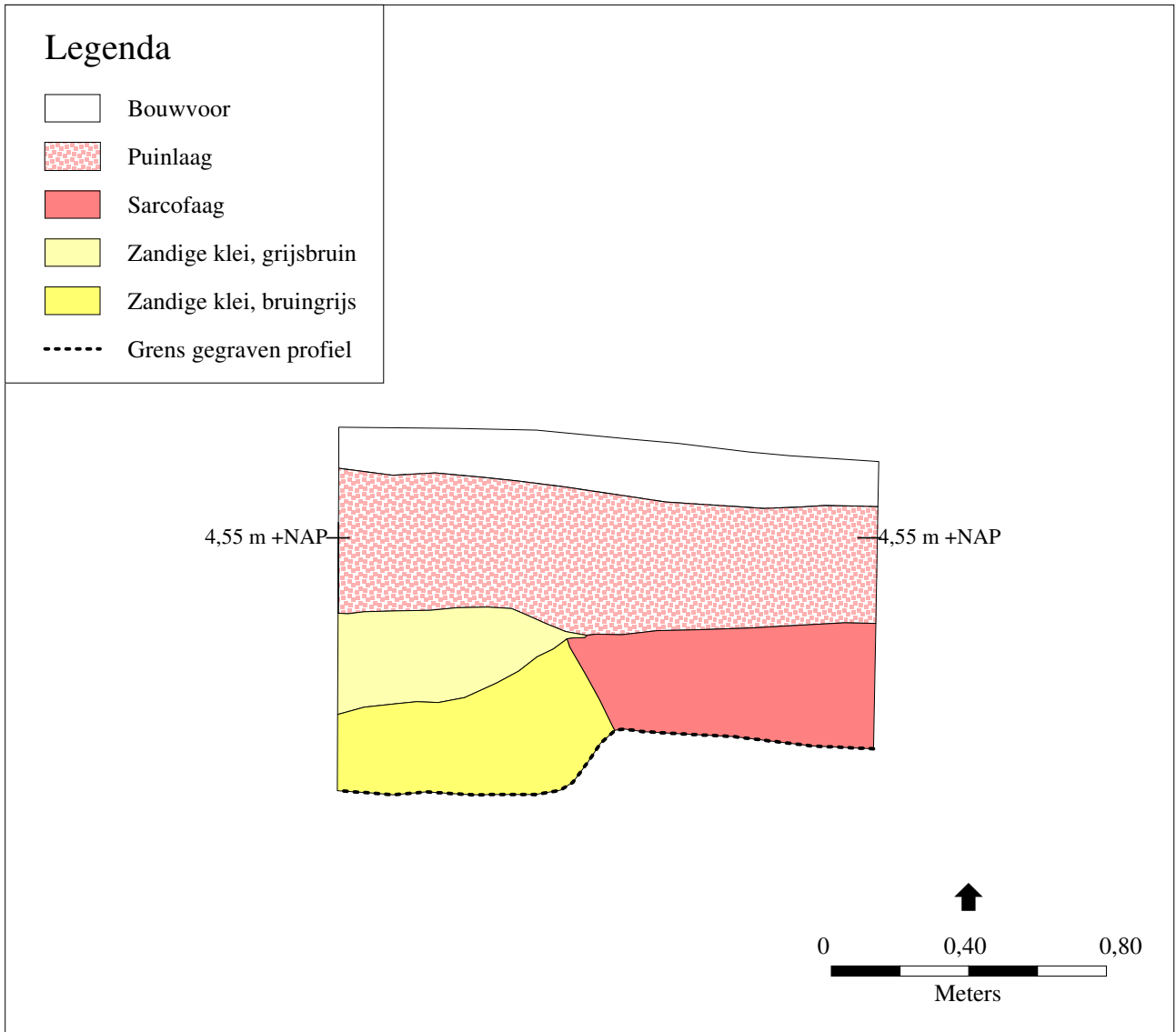
Aan de hand van het onderzoek kunnen de volgende antwoorden worden gegeven op de onderzoeksvragen, zoals gesteld in het PvE (zie paragraaf 1.4):

1 *Wat is de exacte datering van de sarcofaag?*

Vanaf de 11e eeuw komt het begraven in stenen sarcofagen in de mode. Deze begravingsvorm kent een piek in 12e eeuw. In de 13e eeuw houdt het gebruik weer op. Aan de Nederlandse, Duitse en Deense kusten worden twee soorten sarcofagen aangetroffen, namelijk die gemaakt van gele Bentheimer zandsteen en die gemaakt van rode zandsteen. Deze laatste steensoort is afkomstig uit het Midden-Rijngebied; er is een productiecentrum bekend uit Odenwald (Haiduck 1985, 23–25). De rode zandstenen sarcofaag uit Boksum is identiek aan de in 2002 aangetroffen sarcofaag. Op grond van het kisttype (III, volgens de indeling van Martin) en de decoratie (volgens Martin's type IV) wordt deze in 2002 gevonden sarcofaag gedateerd in de 12e eeuw (Van Weezel Errens 2003, p. 47). De nu gevonden sarcofaag zou dan ook in de 12e eeuw kunnen worden gedateerd. Echter, de indeling van Martin, en dan met name de datering van zijn typen, wordt tegenwoordig betwist, getuige het artikel van Kuiken (2004). Types III en IV worden door Martin als 'latere' types gezien, te dateren in de 12e eeuw. Echter, in de Dom van Keulen is een sarcofaag van een volgens Martin 'later' type aanwezig, die zonder twijfel dateert uit de vroege 11e eeuw (Kuiken 2004, p. 13). Op grond van deze informatie zou de datering van de beide sarcofagen uit Boksum dus ook in de 11e eeuw kunnen vallen.

2 *Wat is de mate van conservering; is de sarcofaag intact?*

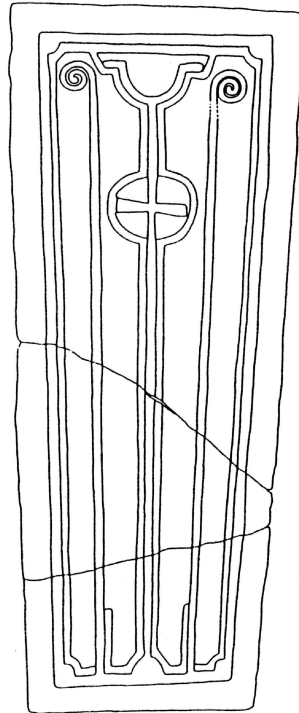
De sarcofaag is intact en heeft zelfs nog een deksel. In de deksel en in de sarcofaag zelf zijn enkele oude breuken aanwezig.

Afbeelding 7 Zuidprofiel van het noordoostkwadrant. Tekening: B. Schomaker.

Afbeelding 8 Detail van de versiering op het deksel van de steenkist. Foto: M.J.M. de Wit.

Afbeelding 9 Sarcofaagdeksel uit Rodenkirchen. Uit: Haiduck 1985, afb. 59.

3 *Is het type van de sarcofaag te duiden?*

Wanneer de indeling van H. Martin wordt aangehouden dan is de sarcofaag van het kiststype III (geringe trogvorm) en IV (decoratie; Van Weezel Errens 2003, p. 47).

4 *Ligt de sarcofaag in situ en zo ja, is de grafkuil nog waarneembaar? Zo nee, ligt de sarcofaag op een oud, eventueel geplaveid, loopvlak?*

De sarcofaag ligt *in situ*. Onder de sarcofaag is echter geen grafkuil of oud loopvlak waargenomen, hoewel er wel een grafkuil moet zijn geweest. De sarcofaag staat namelijk direct op een oudere begraving en lijkt dus niet bovengronds te hebben gestaan (zie afb. 3). In het artikel van Van Weezel Errens (2003, p. 44) wordt erop gewezen dat uit de literatuur bekend is dat sarcofagen ingegraven lagen en dat de deksel alleen in het maaiveld zichtbaar was. Dit lijkt hier ook het geval te zijn geweest; het zuidprofiel van het noordoostkwadrant laat dit eveneens zien (afb. 7).

5 *Bevinden zich in de sarcofaag nog menselijke resten en zo ja, zijn deze contemporain aan de sarcofaag of duiden deze op hergebruik van de sarcofaag?*

Er zullen in de sarcofaag nog menselijke resten liggen, aangezien hij *in situ* ligt en een deksel heeft. Tijdens het onderzoek was het echter niet mogelijk een deel van het deksel te lichten, ondanks het feit dat het deksel gebroken is. De resten die in de sarcofaag liggen zullen contemporain zijn aan de sarcofaag. In sarcofagen werden doorgaans personen begraven die een hoger status genoten dan de 'gewone' burgers. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan kerkvaders.

6 *Wat is de relatie met de vorige aangetroffen sarcofaag? Heeft de sarcofaag een gelijke oriëntatie? Betreft het dezelfde steensoort? Vertoont de sarcofaag een gelijksoortige iconografie?*

De nu aangetroffen sarcofaag lijkt identiek aan de reeds eerder gevonden sarcofaag. Beide hebben dezelfde oostwest oriëntatie, zijn gemaakt van rode zandsteen en hebben – voor zover zichtbaar bij de nu aangetroffen sarcofaag – dezelfde versiering/iconografie. Het verschil is dat de nu onderzochte sarcofaag een deksel heeft en dat er nog een skelet in ligt.

7 *Zijn er aanwijzingen voor meer sarcofagen in de ondergrond?*

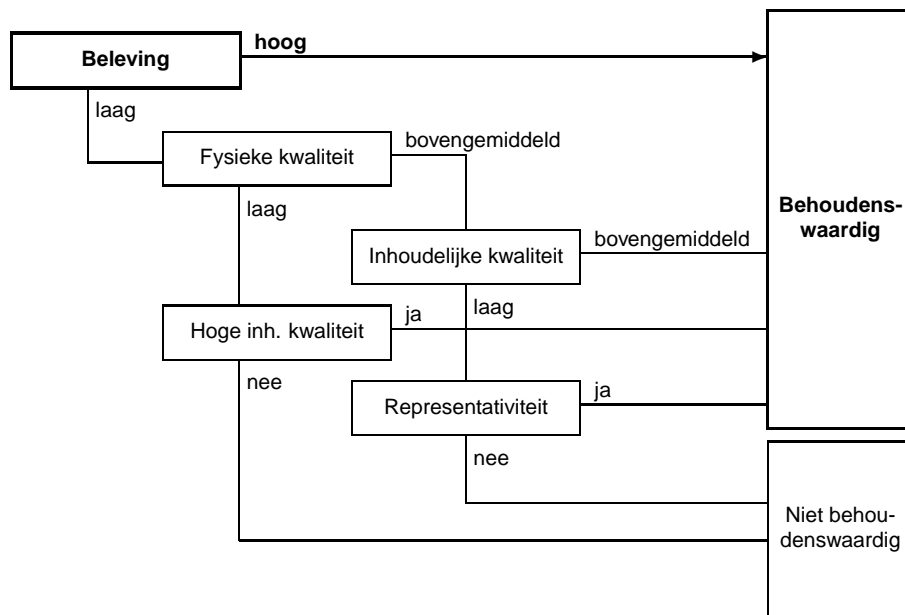
Ja, zoals in paragraaf 2.2 is beschreven ligt direct naast de sarcofaag een tweede begraafing. Dit is weliswaar een steenkist en geen sarcofaag, maar op de steenkist ligt een deksel die van een sarcofaag afkomstig zou kunnen zijn. De steenkist is van latere datering dan de sarcofaag. Het is bekend dat de oorspronkelijke tufstenen Sinte Margriet aan het begin van de 13e eeuw (ca. 1200–1225) ingrijpend is verbouwd of zelfs herbouwd. Deze vroegste fase van de huidige Sinte Margriet is nu nog zichtbaar in de noord- en de zuidmuur van de kerk. Bij deze verbouwing is baksteen gebruikt, waarbij de binnenmuur uit baksteen (kloostermop) is opgetrokken en voor de buitenmuur tufsteen is gebruikt (Reinstra & Van der Waard 2003, 6–7).

Aangezien in de steenkist zowel tuf- als baksteen (kloostermop) is gebruikt en deze beide steensoorten vanaf de verbouwing van de Sinte Margriet voorhanden waren, zal de steenkist op zijn vroegst uit het begin van de 13e eeuw dateren. Bovendien geven Reinstra & Van der Waard (2003, p. 7) aan dat de in de kerk gebruikte tufstenen relatief kleine blokken zijn, met veel variatie in lengte en dikte en veel onregelmatigheden. Dit komt omdat ze voor hergebruik zijn bijgekapt. Ook de tufstenen die in de steenkist zijn gebruikt lijken een grote variëteit te hebben (zie paragraaf 2.2). Gezien de diepte waarop de steenkist is aangetroffen (4,17 m +NAP), zullen de deksels van sarcofaag en de steenkist wel tegelijkertijd op het kerkhof zichtbaar zijn geweest.

4 Waardering volgens KNA 2.2

Hieronder vindt u de waardering van de resultaten volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 2.2. De waardering bestaat uit een scoretabel met uitleg en een beslissingsdiagram. In de scoretabel worden de resultaten van het onderzoek van een gewicht voorzien (mogelijke scores: 1 t/m 3). Een laag getal representeert een lage waarde en een hoog getal een hoge waarde. In het beslissingsdiagram wordt op basis van de scores in de tabel bepaald of het object behoudenswaardig is. De behoudenswaardigheid van de vindplaats is het leidende criterium voor het bepalen van de noodzaak voor vervolgonderzoek. Een korte uitwerking van de criteria waarmee in de scoretabel rekening wordt gehouden vindt u in bijlage 1. Voor een volledige beschrijving van de normen en regels volgens welke deze waardering tot stand is gekomen, staat de website van SIKB tot uw beschikking (www.sikb.nl). U vindt de documentatie voor deze waardering onder ‘Archeologie, KNA 2.2, H3 Inventariserend veldonderzoek, Waarderen (VS07)’.

<i>Beleving</i>		opmerkingen
schoonheid	3	De kerkterp van Boksum is duidelijk in het landschap aanwezig. De terp ligt ongeveer 3,5 m hoger dan het omringende landschap.
herinneringswaarde	–	
<i>Fysieke kwaliteit</i>		opmerkingen
gaafheid	3	De sarcofaag en de steenkist liggen <i>in situ</i> en zullen nog skeletten bevatten.
conservering	3	Afgezien van wat oude breuken zijn sarcofaag en steenkist compleet en in goede conditie.
<i>Inhoudelijke kwaliteit</i>		opmerkingen
zeldzaamheid	3	Het is uitzonderlijk dat op een kerkhof nu al in totaal drie middeleeuwse sarcofaag- of steenkistbegravingen <i>in situ</i> zijn aangetroffen.
informatiewaarde	3	De sarcofaag en de steenkist leveren veel informatie over de lokatie waar belangrijke personen (bijvoorbeeld) kerkvaders ten opzicht van de kerk werden begraven en over hergebruik van sarcofagen, zoals het geval is bij de steenkist. Indien de inhoud van de sarcofaag en de steenkist in de toekomst kan worden onderzocht, kunnen de skeletten informatie verschaffen over de leefomstandigheden in middeleeuws Fryslân.
ensemblewaarde	3	De sarcofaag is contemporain aan de eerder gevonden sarcofaag. De steenkist heeft een jongere datering, namelijk 13e eeuws.
representativiteit	3	Sarcofagen zijn representatief voor de manier van begraven in de 12e eeuw (en mogelijk 11e eeuw) in het Noord-Nederlandse kustgebied.

5 Aanbeveling

Uit het onderzoek blijkt dat de vindplaats behoudenswaardig is (zie paragraaf 4). De Provincie Fryslân, die zowel opdrachtgever als bevoegd gezag is, is van mening dat er op het kerkhof nog meer sarcofagen of andere middeleeuwse begravingen kunnen liggen.

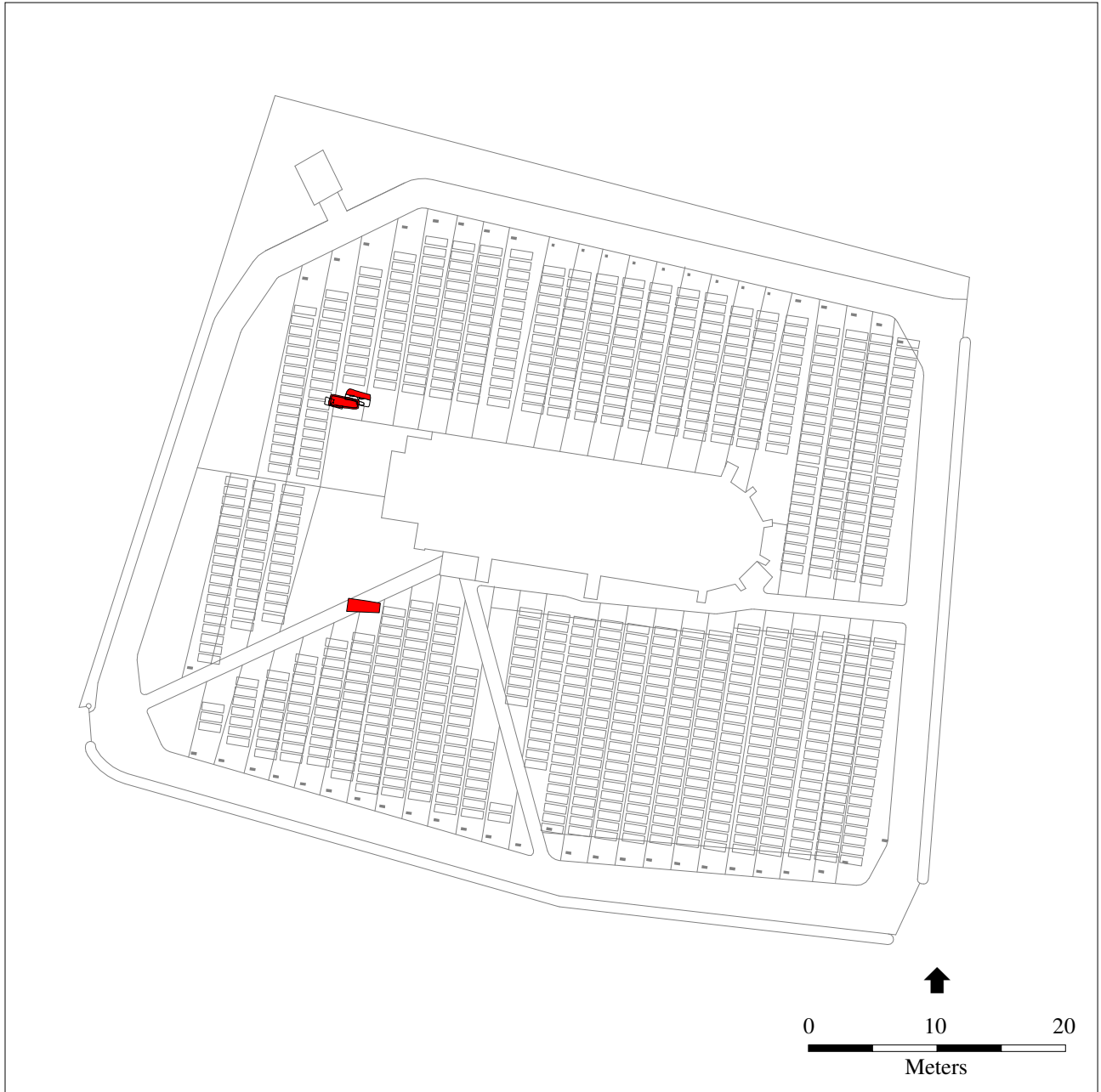
Wanneer de locatie van de sarcofagen en de steenkist ten opzichte van elkaar en van de kerk wordt bekeken (afb. 10), kan een zone worden aangewezen waar mogelijk nog meer van dergelijke begravingen kunnen worden verwacht. Eigenlijk komt het gehele gebied rondom en tussen de nu bekende sarcofagen en steenkist hiervoor in aanmerking. In de zuidwesthoek van het kerkhof en ten westen van de klokkentoren is het kerkhof reeds vol. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat bij het delven van deze graven destijds geen sarcofagen en/of steenkisten zijn aangetroffen.

In het gebied tussen beide sarcofagen zijn geen nieuwe graven gepland en hier is dus geen kans op bodemverstoring. Anders is het geval in de noordwesthoek van het kerkhof. Hier liggen nog geen graven, maar deze zijn in de toekomst wel gepland. Indien hier middeleeuwse begravingen liggen, kunnen deze voor problemen zorgen.

De opdrachtgever wordt daarom aanbevolen om in de noordwesthoek een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven uit laten te voeren. Op deze manier kunnen de locaties van mogelijk meerdere middeleeuwse begravingen worden bepaald en kan, indien deze niet worden gelicht, eventueel de inrichting van de toekomstige graven op het kerkhof van Boksum worden aangepast.

Literatuur

- Haiduck, H., 1985. Importierte Sarkophage und Sarkophagedeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Ems und Elbe. *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65, pp. 23–40.
- Kuiken, K., 2004. Middeleeuwse zandstenen grafkisten uit Westerlauwers Friesland. *De Vrije Fries* 84, pp. 9–19.
- Reinstra, A. & F. van der Waard, 2003. Boksums bouwhistorie. *De Keppelstok* 66, pp. 4–21.
- Weezel Errens, D. van, 2003. De sarcofaag van Boksum. *De Keppelstok* 66, pp. 40–50.
- Wit, M.J.M. de (red.), 2003. *ARC-Rapporten 2002*. Groningen (ARC-Publicaties 80).

Afbeelding 10 Overzicht van de kerk en het kerkhof met daarop in rood aangegeven de locaties van de twee sarcofagen en de steenkist. Kaart: B. Schomaker.

Bijlage 1 Waarderingscriteria conform KNA 2.2

<i>Beleving</i>		opmerkingen
schoonheid	–	zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement; vorm en structuur; relatie met omgeving
herinneringswaarde	–	verbondenheid met feitelijk historische gebeurtenis; associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis
<i>Fysieke kwaliteit</i>		opmerkingen
gaaft	1/2/3	aanwezigheid sporen; gaaft sporen; ruimtelijke gaaft; stratigrafie intact; mobilia in situ; ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling; ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen; aanwezigheid antropogeen biochemisch residu; stabiliteit van de natuurlijke omgeving
conservering	1/2/3	conservering artefacten (metaal/overig) conservering organisch materiaal
<i>Inhoudelijke kwaliteit</i>		opmerkingen
zeldzaamheid	1/2/3	het aantal vergelijkbare monumenten (monumenttypen) van goede kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld;
informatiewaarde	1/2/3	idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart opgraving/onderzoek van vergelijkbare monumenten binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan 5 jaar geleden; volledig/partieel); recent en systematisch onderzoek in de betreffende archeoregio; recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode; passen binnen vastgesteld onderzoeksprogramma van universitair instituut, ROB of anderen
ensemblewaarde	1/2/3	synchrone context (voorkomen van monumenten uit dezelfde periode binnen de micro-regio; diachronen context (voorkomen van monumenten uit openvolgende perioden binnen de micro-regio; landschappelijke context (fysisch- en historischegeografische gaaft van het contemporaine landschap; aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving
representativiteit	–	kenmerken voor een bepaald gebied en/of periode; het aantal vergelijkbare monumenten van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd; idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart